

4-cü məqalə

Saxalar yakutlardır. Yakutstanda yaşayırlar. Onlar Sibirdə yaşayan azsayılı türklərdəndir. Sibirdə onlar özlərini Saxa Sire adlandırırlar. Rusiya Federasiyasında 1,5 milyon olan saxalar Muxtar Respublika daxilində 400 min insan olaraq yaşayırlar. Saxaların ana türk kütləsindən bir başqa türk tayfasının yaxud Monqol tayfasının hücumunun nəticəsi ana yurdları olan Baykal gölünün sahillərində quzeyə- bugünkü torpaqlarına köçməsi təxmin edilir. Bu isə XII və ya XIII əsrlərə aiddir. İndi yaşadığı torpaqlarda sakit bir həyat tərzini sürərək nə yazıq ki, saxalar məcburən 1638-ci illərdə Rus hakimiyyətinin tərkibinə daxil olmuşlar və bunun nəticəsi olaraq da iqtisadi və sosial baxımdan yaşam tərzində böyük dəyişmələrə məruz qalmışlar.

«Saxa» sözünün mənası. Saxa-yakutların öz-özünə verdiyi addır. Bu adla Saxa (Yakutiya) Respublikası, Saxa dili, Saxa teleradiokompaniyası, Saxa viktoriyası (radiostansiya), Saxa Vikipediyası mövcuddur. Saxalar dolqan türklərindəndir. Dolqanlar özləri özlərini-xaka, saxa adlandırırlar. Rusiya Federasiyası daxilində yaşayan bu türklər cəmi, 7 300 nəfərdir. Onlar Krasnoyarsk vilayətinin Taymır munisipal rayonunda (5.500 nəfər, Yakutiya da 1 300 nəfər) yaşayırlar.

və Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışıq dili səviyyəsində cəmi 7 min nəfər tərəfindən işlədildiyi Sovetlər birliyinə aid çap olunmuş mənbələrdə göstərmiş. Bu gün isə ensiklopediyalarda həmin dildə 5.000 nəfərə yaxın şəxsin danışdığı qeyd olunur (http://gag.vvikipedia.org/wiki/Dolgan_dili). Bu dil ümumtürk dilinin və ya yakutcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər. «Yakut» sözü mənşə etibarilə öz özlərini adlandıran «saxa»nın mənşəyi ilə əlaqədardır. Tunquslar (zvenki) adı yakut sözlündəki «yako» adı ilə bağlıdır, rus dilinin tələffüzündə belə deyilir. Əvvəllər yakutlar «yakol insanları» adlandırılmışdır. Tədricən fonetik əvəzlənmə müasir adı- «Yakutlar»ı formalaşdırmışdır. Yakut-saxa dili türk dilləri arasında əmələ gəlmiş və bir sıra monqol elementləri ilə zəngindir. Lüğət tərkibi əsasən «öz sözləri»ndən ibarətdir. «Olono» eposunda rus dilindən keçmiş bəzi sözlərə rast gəlmək olur: «teriekke» (tarelka), «xobordoox» (skovoroda), «çaaskı» (çaşka) və s.

Bu xalqın folkloru nəğmələrində qorunub saxlanılır, köçürülür həyatı ilə əlaqədar məişət mahnıları çox yayılmışdır, zarafatlar, nağıllar, lətifələr, atalar sözləri və məsəllər...

OLONXO- yakut-saxa qəhrəmanlıq dastanlarının ümumi adıdır, böyük həcmli nağıllardan ibarətdir. Orta həcmi 10-15 min bənddən ibarətdir. 20 mindən çox

lən vaxt saxalar ayı ovuna gedər, hər adam bir ayını vurmaldır. Sonra onun ətinə yeyərlər. Dərisini isə geyib meydana şənlik edərlər.

Tale və xoşbəxtlik axtarışı ilə bağlı adətlər. Gözəl təbiət qoynunda, meşələrdə bəxt, tale axtarırlar. Sakitlik bir şəraitdə. «bayanaydaax bulçut» (oxodnik s Bayanaem) anlayışı bu xüsusda yaranmışdır.

İyrənc, murdar adətlər (uşağa deyilir: «pıı, paxay» (azərbaycanca da «pıxı», əl vurma, pıxıdır)

Adqoyma adətləri. Saxalarda etnos adlarına müqəddəs varlıq kimi baxılır, bu, xalqın şəxsi pasportu sayılır. Oyrötivə etnoniminin adı ilə bağlı oykonim-

İsmayıl KAZIMOV,
professor

SAXA TÜRKÜLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

İndi tarix özəl bir şans verib ki, bütün Avrasiya coğrafiyasında türklər öyrənilsin. Azərbaycanla müqayisədə (İ.K.)

Saxa şəxs adına da rast gəlmək olur. Saxa rəmzi mənada- torpağı qazıb girmək, qazıb basdırmaq, tayqada yaşayan və orada ov etmək üçün dəstəbaşının göstərişi ilə torpağı qazan mənasındadır.

Saxa- federal dairədir, azsayılı xalqın, türkün köküdür, yakutlardır.

Rus klassiklərindən V.K.Arsenev «saxa» sözü haqqında yazmışdır: «Os-motr reki Şoomi otnəl dovölğno mnoqo vreme. Posle poludnə mı povernuli nazad, k morö, i napravilişğ k qoram, raspolocennım s levoy storonı dolini. Udgeyüi nazıvaöt ix Saxa-duoni i Kanda-duoni (mıs Çerta Kanda). Kacdaə iz nix visotoy okolo 240 m.

Hazırda Yakutiya da 42 milli və 3 köçəri milli nasleq (yakutlarda əvvəllər tayfa, sonralar kənd icması, eləcə də inzibati ərazi bölgüsü deməkdir) fəaliyyət göstərir: even, evenk, yukaqır və çukçam (çukot).

Onlar Yakut dili qrupuna daxildirlər. M.Musayev həmin qrup haqqında aşağıdakı məlumatları verir:

Yakut-saxa dili və ya türkcəsində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə keçirilən siyahıya alınmasına görə 382 min nəfərdən ibarət olmuşdur. İndi isə həmin rəqəm ensiklopediyalarda 456.288 nəfər olaraq ifadə olunur (<http://tr.vvikipedia.org/wiki/Yakutca>).

Sözgedən dil Rusiya Federasiyasının Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışıq və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir və türk dilləri içərisində ən çox tuva dilinə yaxındır. Yakut dili ilə tuva dili arasındakı bir-birini başa düşmə faizi isə yüzə sifirə bərabərdir.

Buna görə də həmin dilin digər türk dilləri ilə yaxınlığı yaxın və ən yaxın dil qohumluğu miqyasında deyil, qohum bir türk dili səviyyəsində təsnifləndirilir.

Dolqan dili və ya türkcəsinin Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk bölgəsində

şeyr bəndindən. Kontaminasiya yolu ilə müxtəlif yakut-saxa olonxosutlarda qurulmuşdur. Yakut olonxosut eposu çox qədim mənşəyə malikdir. Bu eposun leksikasında daha çox xaan (xan), merqen, bootur (bahadır) və s. sözlər işləkdir. Yakut tarixi çox-çox zamanlar «xan» anlayışı ilə də yaxından bağlı olmuşdur.

Adı çəkilən eposda «kuo» sözü işlənilir, müasir yakutlarda isə bu söz «ko»-biçimindədir. Sözlün mənası «gözəl» anlamındadır. Bütün olonxoda birinci adam alp, boqatır, yəni qəhrəman hesab edilir.

Qəhrəmanın adı obraz kimi təsvir olunur. Saxaların adətləri digər türk xalqlarının adətlərinə oxşamır

», 1996, 48 Bənlaa aşağıdakılar aid edilir:

Ekoloji adətlər. Bu adətlərdən biri «buora tardıbt» adlanır. Yəni «qadağan olunmuş ev, mənzil»; qədim, doğma qəbir torpağı. «Hər tərəfi qarlı örtülü olan yerə də metaforik anlamda bu cür deyirlər. Qış aylarında bu örtü yer həmin anlamı xatırladır. Saxalar ətrafda dayanaraq o yerləri uzun müddət seyr edərlər, dualar oxuyurlar.

Saxalar bu ərazidə «yeyilməyən, yemək üçün yaramayan»- məhsullara da nədənsə müqəddəs bir əşya kimi baxırlar. Həmin nümunələrdən bəziləri «Qırımızı Kitab»a düşüb. Saxalar «kudux» deyilən ağacı insanları şərdən qoruyan bir ağac növü kimi baxırlar. Bu ağaclara əsl-nəsəb, nəsil, tayfa kimi yanaşırlar. Yakut uşaqlarının dilindən bu ifadə düşür: «saxa tıla»- «saxa sanqata».

Ovçuluq adətləri. Saxaların ən çox sevdiyi adət ovçuluq peşəsi ilə əlaqədardır. Bu adətlərə misal olaraq, «Çalbaranq» yaxud «həbggrin», «ay bayramı»nı göstərmək olar. Qışda, icazə ver-

lən, oronimlər və hironimlər vardır. Saxa adının yaka, haka biçimində yaşayış məntəqələrinin adları məlumdur: Yakalo (kənd adı), Hakamçı (kənd adı) və s.

Dil adətləri. Dil bayramları keçirilir. Administrativ (inzibati) vahidlər çoxdur: yakol, tunqus, lamut, çukça, dolqan, yuxaqır və s.

Digər adətlər: duələ çağırma adəti də indi də qalmışdır.

Saxa türkləri yurdun üstündən qartal uçanda arxasınca göyə süd atırdılar. İlhami Cəfərsoylu yazır ki, əski türk inancında qartal hakimiyyət rəmzi idi. Atılanın bayrağında və Gül teqinin mücəssəməsinin papağında qartal təsviri vardı. Ağaca tapınan türk etnoslarından biri ağacərilərdir. Onlar Oğuz xana qoşulan, onun yürüşlərində iştirak edən bir qəbilədir. «Meşə adamı» anlamı verən bu etnosun adı indi ağac əhatəsində olan pirlərin formalaşmasının əyani sübutudur. İlhami Cəfərsoylu Bahəddin Ögele istinadən maraqlı bir məlumat verir ki, ağacın müqəddəsəşdirilməsi nəticəsində yaranan etnonimlərdən biri qurqendir. Saxalar inanırdılar ki, onların qamları qurqen ağacı üzərində yuva quran qartallın yumurtasından çıxmış və bu ağacdən asılan beşiyə düşüb böyümüşdür.

Saxalar deyərlər, «Tabanı üöskete oloror omuk», yəni Keyik bəsləyərək yaşayan xalq vardır- Saxa xalqı.

Onlara məxsus deyim və ifadələr: Saamır tüheeri gimmit (Yağış yağmış kimi durur); Onu köröt uolattar üömeller (Onu görüncə oğlanlar gizləncə yaxınlaşsınlar); Üürete ilik üöreneççi (Daha öyrənməmiş tələbə), Min töröobüt silim (Mənim doğulduğum il), Kini suruybut kinigenelerin bilbetter (Onun yazdığı kitabları bilməzlər) Öydöox öyünən ölrötön kuotar (Ağıllı ağıl ilə ölməkdən qurtulur), Min üöreneççibin, kini üöreteççi (Mən tələbəyəm, o müəllim (müəllimdir) və s.

Saxa dili

İnqilaba qədər Rusiyada digər türk dilləri ilə müqayisədə yakut (saxa) dili müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir. Əhalinin az olmasına baxmayaraq, rus alimləri yakut (saxa) linqvistik elmini yaratmış, onun inkişafına tökan vermişlər. 1951-ci ildə O.N.Betlinqkin «Über die Sprashe der Jakuten (Yakut dili haqqında) adlı məqaləsi meydana çıxır. Məqalədə yakut (saxa) dili elmi şəkildə ilk dəfə təsvir olunur.

1899-cu ildə Yakutiya da ilk dəfə fundamental şəkildə «Yakut dilinin lüğəti» işıq üzə gördü. Bu lüğət üzərində E.K.Pekarski 50 il öz həyatını sərf etmişdi.

1900-cu ildə ilk dəfə «Qrammatika əkutskoqo əzika» (S.V. Əstremski) əsəri yazıldı. 1908-ci ildə V.V. Radlovun «Yakut dili və onun digər türk dilləri ilə əlaqəsi» tədqiqatı üzə çıxdı.

1935-ci ildə Yakutiya Dövlət Pedaqoji İnstitutu təsis edildi. Yakut (saxa) dilçiləri həmin institutda ana dilini 4 əsas istiqamətdə öyrənməyə başladılar.: 1) yakut dilinin fonetikasi və qrammatikasi, 2) Yakut dialektologiyası, 3) yakut dilinin leksikoqrafiya və leksikologiyası, 4) yakut dilinin tətbiqi məsələləri.

L.N.Xaritonov və E.İ.Ubryatov yakut dilinin morfoloji kateqoriyalarını və sintaktik sistemini ətraflı öyrəndilər.

Dil unikal dəyərlərdəndir. Dil ümumi hadisə kimi cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif sferaları ilə yaxından bağlıdır. Və xalqın əilindən alınması mümkün olmayan əlamətidir. Hər bir xalq öz dilini, ədət-ənənəsini, dəyərlərini suveren hüquqlarla qoruyan haqqa malikdir. O cümlədən saxa türkləri.

16 oktyabr 1992-ci ildə Saxa (Yakutiya) Respublikası Nazirlər Komitəsi bu regionda işlənən dillər (RSFSR daxilində) haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun Saxa Respublikasında dillərin inkişafı və funksionallaşmasının əsaslarını müəyyənləşdirdi, xalqların şəxsiyyət və dil suverenliyi ilə də təmin etdi. Əhalinin mədəni-dil varisliyini, gənclərin ana dilinə məhəbbət hissini tərbiyələndirmək, mədəniyyətlərə hörmət etmək münasibətlərini, digər xalqların ədət-ənənələrinə maraqlı göstərmək yollarını açdı. Ümumi məlumatlara aid maddələrdə göstərilir ki, Saxa (Yakutiya) Respublikası bir çox məsələlər haqqında qərar qəbul edir ki, öz ərazisində dillərin inkişafını və istifadəsini digər xalqların da həmin dildən istifadəsini təmin etmək olduqca vacibdir. Saxa dili millətin köklü dilidir. Saxa (Yakutiya) Respublikasının dövlət dilidir. Rus dili saxaların yaşadığı ərazilərdə həyata keçirilə bilən, mümkün olan vəziyyətdə saxa dili ilə birgə ictimai və mədəni funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində fəal iştirak edirlər. Rus dili Saxa (Yakutiya) Respublikası ərazisində dövlət dili kimi fəaliyyət göstərsin və millətlərə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilsin. Evenk, evens, yukaqır, dolqan, çukot dilləri yerli rəsmi dillərə tabe etdirilsin, yerli əhali və xalqlar dövlət dilindən istifadə etməyə istiqamətləndirilsin. Saxa (Yakutiya) Respublikası həmin dillərdən müstəqil istifadəni də təmin etsin, qayğısını əsirgəməsin.

Belələklə, saxa (yakut) dili təhsil, elm və mədəniyyət sferalarında işlənməyə başlayır. Milli məktəblərdə rus dili predemet kimi öyrənilir. Həmçinin saxa, evenk, evens, yukaqır, dolqan, çukot dilləri də milli məktəblərdə tədris olunur.

Yakutlar (saxalar) türk dillərinin şərq qrupunda özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışlar...

(Davamı var)